

CESTA ESTETICKÉHO MYŠLENÍ JANA MUKAŘOVSKÉHO

Překonání formalismu v estetické koncepci Jana Mukařovského není a nemůže být výsledkem jakéhosi čistého dialektického automatismu. Ve vývoji od ruského formalismu k českému strukturalismu nejde o žádný teoretický samovývoj. Ve skutečnosti vstoupila do hry určitá skutečnost reálného kulturního a uměleckého vývoje v Čechách dvacátých a počátku třicátých let, kterou Mukařovský dokázal do sebe vstřebat a tvořivě využít.

Mukařovský měl sice osobně dál k české avantgardě dvacátých let než iniciátor formalismu Šklovskij k ruskému futurismu, nicméně obě vývojové fáze moderní obecné estetiky, tj. ruský formalismus a český strukturalismus, nejsou vysvětlitelné a pochopitelné, pokud není viděna jejich vnitřní genetická souvislost s těmito dvěma předními větvemi evropské avantgardy.¹

1/ U Šklovského je to mnohem zřejmější než u Mukařovského. Šklovskij ostatně byl futurista, Mukařovský nebyl členem "Devětsilu" ve dvacátých letech ani členem pražské surrealistické skupiny v letech třicátých, i když právě ve třicátých letech se tvůrčími výsledky českých surrealistů intenzívně zabýval.

I když ani vztah tzv. ruského formalismu k ruskému futurismu nebyl dosud dostatečně objasněn /nebyla např. srovnána futuristická inspirace zakladatele formalismu Šklovského se způsobem, kterým z futurismu čerpá a o futurismus se opírá přední formalista R. Jakobson ve své práci "Novějšaja russkaja poezija", která vyšla v roce 1921 v Praze/, v případě Mukařovského je tato mezera ještě mnohem palčivější. Tak např. mohl Peter Bürger ve své práci "Theorie der Avantgarde" /Frankfurt 1974/ napsat, že "die interessante Bemerkung von K. Chvatík, 'es gebe eine innere Begründung für die enge Beziehung zwischen Strukturalismus und Avantgarde, eine methodologische und theoretische Begründung'..., wird jedoch von diesem im Verlauf des Buches nicht weiter entwickelt" /srovn. l. c., str. 45/, i když z Chvatíkovy práce /jde v daném případě o Chvatíkovu knihu "Strukturalismus und Avantgarde" z roku 1970/ lze k danému problému mnohé vyzoomět a vyčíst.

Především však poukázal v sedmdesátých letech na inspirační úlohu české avantgardy vůči Mukařovského strukturalismu

Jsme přesvědčeni, že obě zakladatelské práce Šklovského, z nichž vzešel ruský formalismus, "Voskřešeniye slova" a "Iskusstvo kak prijem", vznikají bezprostředně jako pokus řešit problematiku nastolenou ruským futurismem.²

Obě tyto práce tvoří myšlenkový celek i v tom, že nastolují širokou problematiku vztahu umění - život, umění - skutečnost, i když zároveň obě naznačují, že těžištěm autorova zájmu bude otázka, jak je poetická řeč, řeč - stavba udělána. Nicméně klíčovým je zde jednoznačně p r o b l é m p o e t i c k o - e s t e t i c k ý v nejširším smyslu filozofickém, nikoliv otázka umělecké výstavby literárního díla, která se v pozdějších letech stane předmětem výzkumu ruské formální školy i Šklovského samotného.

Specifikum vzniku ruského formalismu spočívá tedy v tom, že ruská formální škola se konstituovala z ú ž e n í m z á b ě r u , který byl původně zakladatelem nastolen naprosto anti-formalisticky a v duchu avantgardního přístupu k umění, k životu a k realitě.

Objevná práce Renaty Lachmannové³ prokazuje, že Šklovskij ve svém pozdním díle rozvíjí a dotváří své dílo nejranější. Po analýze provedené R. Lachmannovou je možno říci, že pozdní Šklovskij, obírající se tzv. "nespornými" hodnotami ruské a sovětské literatury, žije stále ze základního impulsu, který sám

Hans Günther ve své práci "Struktur als Prozess" z roku 1973. Günther zde při analýze a hodnocení teoretických základů Mukařovského estetiky naznačil konkrétně to, co je pro její genezi nejpodstatnější; totiž to, že Mukařovský čerpá z poeticko-konstruktivistického konceptu Karla Teiga svou koncepcí funkcionalismu /srovn. k tomu 1. kapitolu Güntherovy práce "Die Funktionen des Funktionslosen", 1. c., str. 11 - 46/.

2/ Zcela evidentní je to v textu prvním. Text druhý pozoruhodným způsobem rozvíjí text první, ovšem Chlebnikov je již zmíněn jen jako p o s l e d n í případ poezie chápané jako

pro sebe stvořil jako mladý ruský futurista studií, kterou zahájil svou celoživotní badatelskou dráhu.

Vývojová křivka Jana Mukařovského má poněkud jiný tvar.

Především mladý Mukařovský nevstupuje na scénu jako teoretik či programátor určitého konkrétního avantgardního proudu, nýbrž jako badatel, kterého již od samého počátku upoutávají a přitahují **o b e c n é v ě c i b á s n i c t v í**.

V tom Mukařovský zapadá do vývojové linie české estetiky, ke které položil v 19. století základy herbartismus, jejímž prvním vrcholem je na přelomu století Hostinský a kterou ve 20. století završuje právě Mukařovský vytvořením moderní obecně estetické teorie.

Již ve svých "předformalistických" počátcích⁴ pracuje Mukařovský s klasickým českým básnickým materiálem a sleduje na něm problémy obecného rázu. Poetologické studie Mukařovského-formalisty z druhé poloviny dvacátých let pak již tvůrčím způsobem aplikují badatelské principy formulované ruským formalismem, o jejichž rozšíření do Prahy a do české literární vědy tehdejších let se zasloužil zvláště R. Jakobson.

ř e č b r z d ě n á ; brzdění, zdržování - pojem, který Šklovskij poznal u Kručonyche a převzal od něho - se stává "o b e c n ý m z á k o n e m", přestává být tedy futuristickou parolou. Materiál k teorii ozvláštňení je vzat především z Tolstého a i jinak se pracuje s texty nikoliv avantgardními, ale "klasickými".

Zde se již projevuje rys příznačný jak pro ruský formalismus tak později pro českou strukturální estetiku: snaha dojít k obecným všeplatným závěrům, úsilí o formulování obecné teorie umění, která zdaleka neplatí jen pro umění moderní, umění avantgardní, ale platí u n i v e r z á l n ě .

3/ Objevnost práce R. Lachmannové /srovn. R. Lachmann "Die 'Verfremdung' und das 'Neue Sehen' bei Viktor Šklovskij", "Poetica" Jhrg. 1970, München, str. 226 a násl./ spočívá nejen v tom, že patrně poprvé ukazuje na specifický antiformalistický obecně estetický smysl obou těchto prací zakladatele poetologie ruského formalismu /srovn. l. c., str. 226 - 234, 237/, ale zároveň i v tom, že poprvé přesvědčivě prokazuje

Není náhodou, že v této době vzniká v Praze také jazykovědný směr funkční lingvistiky, který byl rovněž silně inspirován lingvistickými pracemi iniciátorů ruské formální školy. Na práci pražského lingvistického kroužku, jehož členové zásady jazykovědného funkcionalismu propracovávají, má nemalý podíl rovněž Jan Mukařovský.

A zde začíná problém, který právě sledujeme: jde konkrétně o pojetí funkcionalismu u Mukařovského, v němž totiž vidíme klíč k pochopení jeho myslitelského vývoje.

Teorie jazyka jako funkčního systému postihuje důležité vlastnosti hlavního komunikačního systému, kterým člověk disponuje v procesu realizace svých životních funkcí. Jazyk je totiž nástrojem k realizaci lidských životních funkcí - nelze jej však s těmito funkcemi ztotožňovat. Ž i v o t n í f u n k - c e č l o v ě k a j s o u n ě c o j i n ě h o n e ž j a z y k , k t e r ý j e j e d n ě m z j e j i c h p r o s t ř e d k ů . Ž i v o t č l o v ě k a m n o h o n á s o b n ě p ř e s a h u j e j a z y k o v o u s f é r u .

Hledisko jazykového funkcionalismu ovšem umožnilo tuto služebnost jazyka vůči nejazykovým oblastem lidského života ostřeji vidět a přesněji postihnout. Hledisko jazykového funkcionalismu např. umožnilo ruským formalistům rozlišit jazyk praktický a jazyk básnický, jazyk emocionální a jazyk básnický v určitém dílčím záběru, který se dotýkal bezprostředního dosahu ja-

vnitřní kontinuitu mezi raným a pozdním Šklovským, to, že Šklovskij se nevzdal své teorie ozvláštnění, nýbrž ji dopracovával v onom estetickém antiformalistickém smyslu, který byl ve studiích "Voskřešeniye slova" a "Iskusstvo kak prijem" pouze telegraficky naznačen /srovn. l. c., str. 243 - 246/.

- 4/ "Předformalistickými počátky" rozumíme rané práce z doby, kdy Mukařovskému ještě nebyly známy principy a zásady ruské formální školy a kdy sám si ještě tyto zásady neosvojil.

zykového pojmenování, a postihnout tak např. důležitou bezprostřední funkci jazyka básnického, obracejícího pozornost na jazykový výtvar a v dalším důsledku na formovou výstavbu literárního artefaktu. Formalistům, zaměřivším se v daném případě na jazykové funkce v jejich bezprostřední ohraničenosti, unikla přitom - celkem přirozeně - hlavní funkce, kterou např. básnický jazykový znak má - totiž odkazovat j i s t ý m z p ů s o - b e m k určité skutečnosti mimojazykové. Rozdíl mezi "básnickým" a "praktickým" jazykem je totiž pouze r e l a t i v n í , absolutním se může zdát jen tehdy, ztratí-li se ze zřetele služební role jazyka vůči skutečnostem nejazykovým, která je podstatným a tedy bezpříznakovým rysem jazyka jako systému lidské komunikace. Tuto totalitu vztahu básnického pojmenování viděl Šklovskij ve svých raných pracích a pochopil řeč umění jako způsob n o v é h o v i d ě n í ⁵ /tedy záležitosti m i m o - j e z y k o v é /, ovšem toto totální hledisko bylo - jak jsme již poznamenali - v zápětí formalisty i Šklovským samotným opuštěno.

Problém vzniku vědecké estetiky, která svou první inspiraci našla v ruském formalismu, byl tedy i problémem přechodu od jazykového funkcionalismu k funkcionalismu totálnímu, neboť i problém estetična přesahuje problém jazyka a týká se celé totality životních funkcí. A to je právě hlavní problém postupného formování estetické koncepce Jana Mukařovského.

Mukařovský ještě na přelomu dvacátých let sdílí formalistickou koncepci poetické /či estetické/ funkce, která je - máme-li užít výstižného termínu H. R. Jausse - "selbstreferentiell".⁶

5/ Tento termín byl oprávněně vyzvednut do postavení základního pojmu pro uchopení teoretické pozice raného Šklovského cito-

Když se pak začátkem třicátých let ocitl v ohni marxistické kritiky⁷, seznává, že musí uskutečnit další krok. Ale jak dál? Jednou cestou mohl být návrat k ranému Šklovskému a dopravování jeho koncepce "nového vidění". Tuto cestu však zatemnil sám Šklovskij svou vypjatou formalistickou aktivitou; byla to cesta, kterou asi mohl jít jen Šklovskij sám, pokud k tomu najde v budoucnu síly.⁸

Mukařovský třicátých let a Šklovskij šedesátých let se dostávají do obdobné polohy: oběma jde o to, uchopit celek uměleckého procesu. Ovšem stejně jako pozdní Šklovskij nezná vyvrávajícího Mukařovského třicátých let, nepředstavuje ani vznikající estetická koncepce Jana Mukařovského logické domýšlení raného Šklovského.⁹

vanou prací R. Lachmannové.

6/ Srovn. H. R. Jauss "Aesthetische Erfahrung und literarische Hermeneutik", München 1977, str. 167.

K této práci Jaussově a k celému problému typologie funkcí srovnej mou úvahu "Zur Typologie der Funktionen und zum Problem eines totalen Funktionalismus".

7/ Vedle Konrada byl to především Závěš Kalandra, patrně první Mukařovského marxistický kritik vůbec. Felix Vodička, který se naposledy nejpodrobněji zabýval kritikou Mukařovského, která proběhla v roce 1934 /srovn. Vodičkovu studii o Mukařovském z roku 1966, uveřejněnou ve Vodičkově knize "Struktura vývoje", Praha 1969, str. 314 - 320/, zdůraznil oprávněně, že Kalandrovo vystoupení předcházelo vystoupení Konradovu a že se Kalandra jako jediný marxista zúčastnil s referátem na schůzi Pražského lingvistického kroužku věnované kritice Mukařovského, kde rovněž Mukařovský v závěru na tuto kritiku reagoval /srovn. Vodička, l. c., str. 316, 319/.

Marxistická kritika Mukařovského, provedená v roce 1934, nebyla přes dobovou omezenost, kterou trpělo tehdejší marxistické myšlení, kritikou ledajakou. Kalandra i Konrad - a rovněž Karel Teige, o němž bude řeč dále - vyrostli během svých krátkých životů ve špičkové české marxistické teoretiky první poloviny 20. století.

8/ Odkazují k tomu znovu na citovanou práci R. Lachmannové, kde je kontinuita mezi raným a pozdním Šklovským prokázána.

9/ Pozdnímu Šklovskému jde o určitý konkrétní estetický model /odtud souvztažnost Šklovskij-

Cestu k překonání jednostranností formalismu a cestu k vytvoření vlastní estetické koncepce nachází Mukařovský, který byl v uplynulých letech jedním ze spolutvůrců pražské školy funkční lingvistiky, v o b e c n é m d o m ý š l e n í p r o b l é m u f u n k c í a v r o z p r a c o v á n í o t á z k y d i a l e k t i k y f u n k c í . A zde mohl sáhnout k jiným pramenům a mohl najít bezprostřední inspiraci již doma, v č e s k é a v a n t g a r d ě , jak jsme na to poukázali již v roce 1966:

"Zdá se nám..., že pro proměnu formalismu ve strukturalismus mají... přímo konstitutivní význam podněty jiné, podněty, které pramenily zejména z f u n k c i o n á l n í a r - c h i t e k t u r y . Klíčový pojem funkce, bez něhož je strukturalismus nemyslitelný právě jako strukturalismus, pochází zřejmě odtud. A nejen to. Je možno vyslovit i domněnku, že pojetí vztahu praktických funkcí a estetická ve funkcionální architektuře je jistým předobrazem ústředního strukturalistického hlediska v pojmání estetická jako fenoménu rozplývajícího se ve funkcích mimoestetických. Vnucuje se vůbec domněnka, že krajní antiestetická a "protiumělecká" poloha, v níž byly formulovány avantgardní umělecké programy a která je základním symptomem avantgardního hnutí jako celku, umožnila strukturalismu, bytostně reagujícímu na moderní umění, dospět k jeho převratnému pojetí vztahu estetických a mimoestetických hodnot."

-Brecht, která přitahuje zcela přirozeně pozornost současné německé literární vědy/ a Šklovskij tak mimoděk i v pozdním období utvrzuje svůj profil programového estetika, i když program je nyní poněkud jiný, než byl v mládí. Je možno říci, že raný Šklovskij /zejména svou studií "Iskusstvo kak prijen"/ učinil nesrovnatelně větší krok k o b e c n é estetice než pozdní Šklovskij, domýšlející Šklovského raného.

Odtud základní odlišnost mezi Šklovským a Mukařovským, neboť zralý Mukařovský třicátých let domýšlí a rozvíjí podněty

To, co bylo v roce 1966 řečeno obecně, je tedy nyní třeba doložit konkrétně.

Zdá se nám, že cesta Mukařovského jako estetika začíná studií "Básnické dílo jako soubor hodnot" z roku 1932. Ve svém dřívějším badatelském úsilí se Mukařovský realizoval jako lingvista, poetolog, literární teoretik a literární historik. Zde, ve studii "Básnické dílo jako soubor hodnot", je patrně ostře tematizován problém vztahu estetických a mimoestetických fenoménů, ústřední problém Mukařovského estetiky.

Je charakteristické, že se Mukařovský na tuto studii odvolává ve třetí kapitole své jediné estetické monografie, která vyšla o čtyři roky později.¹⁰ Z odvolání však není patrné, jaký krok dál Mukařovský za ta čtyři léta udělal. Pro pochopení geneze Mukařovského estetické teorie je proto užitečné srovnat oba texty a oba stupně myšlení.

V roce 1932¹¹ je sice problém estetických a mimoestetických hodnot již hlavním tématem, Mukařovský vidí, že obojí druh hodnot spolu úzce souvisí, přesto však v pojetí vztahu převládá jistý paralelismus, autor je ještě spíš poetologem, který vidí význam mimoestetických hodnot, než estetikem z roku 1936,

avantgardy do o b e c n ě e s t e t i c k é polohy. Mukařovskému jako teoretikovi šlo od samého počátku vždy o obecné věci básnictví.

10/ Srovn. "Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty", knižně Praha 1936. Citujeme dle "Studií z estetiky", Praha 1966, str. 40: "Estetické hodnocení... posuzuje jev v celé jeho složitosti, neboť i všechny mimoestetické funkce a hodnoty přicházejí k platnosti jako složky estetické hodnoty /srv. náš článek Básnické dílo jako soubor hodnot. Jízdní řád literatury a poezie.../."

11/ Studie "Básnické dílo jako soubor hodnot" byla naposledy otištěna ve "Studiích z estetiky", str. 140 - 143.

který vidí totalitu obou afér. Pojem umělecká výstavba a díla, jehož zde Mukařovský užívá, je poplatný stanovisku poetologa či stanovisku formalistickému: "Mimoestetická funkce básnictví není vlastně problémem poetiky, nýbrž sociologie básnictví. To však neznamená vyloučení zřetele k funkci díla při rozboru jeho umělecké výstavby..."¹² Rozlišuje se zde mezi poetikou, která provádí strukturní rozbor výstavby básnického díla, a sociologií umění, která se zabývá mimoestetickými hodnotami a funkcemi. Je zde ještě cítit, že klíčové postavení má rozbor umělecké výstavby - který musí přihlížet i ke sféře pro rozbor umělecké výstavby druhé.

Pohlížíme-li na tuto studii jako na určité předznamenání vrcholového stadia Mukařovského myšlení z let bezprostředně následujících, jehož výchozí základnou je funkcionální konstruktivismus české avantgardy, pak je možno inspirační ovlivnění z tohoto zdroje tušit již při koncipování této studie. Jestliže ovšem soudíme, že nasení tohoto vlivu působí již na formulování problému v tomto textu, pak je to ovšem čistá hypotéza, pro kterou není konkrétního podkladu ve studii samé. Pouze přesvědčení, že k tak radikálnímu vyostření problému estetických a mimoestetických hodnot nedávají podnět ani protostrukturalistické téze Tyňanova a Jakobsona z roku 1927¹³, ani

12/ Srovn. tamtéž, str. 142. Daly by se uvést i další doklady z této studie.

13/ E-úvodně "Novyj LeF", 1927, č. 12, slovensky "Teória literatúry", Trnava 1941, str. 101 - 103.

Mukařovského semiologie sama, motivuje a ospravedlňuje snad tuto hypotézu.

Kniha "Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty" z roku 1936 představuje již kvalitativně jinou polohu. Estetický a sociologický rozměr uměleckého díla s p l ý v a j í v d i a l e k t i c k o u t o t a l i t u estetické výstavby a mimoestetického smyslu a dosahu uměleckého díla.

A rýsuje se již konkrétně i inspirace.

Mukařovský, který se stává estetikem, musí vykročit a vykračuje z jediného pole literatury do širších polí umění. A charakteristickým rysem způsobu, jímž různé sféry umění vstupují nyní do zorného pole estetika Mukařovského, je to, že p r v n í m í s t o v o n é š k á l e zaujímá najednou architektura.

Začátek knihy ve své úvodní kapitole o funkci nenechává pochyb o tom, že polaritu a proměnlivost estetických a mimoestetických fenoménů a problematiku funkčních vztahů může autor nejlépe demonstrovat na architektuře¹⁴, že tato problematika se stává pro estetika Mukařovského problém číslo 1 a že do postavení prvořadé sféry, kde lze tyto otázky zkoumat, se vyšvihuje architektura se svou klasickou polaritou funkcí: "Některá umění tvoří součást nepřetržité řady, v které se nacházejí také jevy mimoumělecké, ba mimoestetické. Jako příklad jsme uvedli architekturu; zcela podobné postavení má však i literatura. V architektuře s funkcí estetickou konkurují funkce praktické /např. ochrana před změnami povětrnosti atd./, v literatuře funkce sdělovací."¹⁵

14/ Srovn. "Studie z estetiky", str. 20.

15/ Srovn. l. c., str. 21.

Připodobnění literatury k architektuře je třeba brát s jistou rezervou - autorem studie je přece jen literární vědec, který teprve o rok později vystihne plně onu výjimečnost architektury pro teorii funkcionalismu, a tím i pro svůj funkcionální strukturalismus.

Ovšem o tomto inspiračním zdroji je třeba promluvit již na tomto místě. Na hlavního mluvčího české avantgardy a na hlavního teoretika konstruktivistického funkcionalismu Karla Teiga se sice Mukařovský v první kapitole své estetické monografie odvolává jen jednou, a to nikoliv ve věci zásadní¹⁶, ovšem lze důvodně předpokládat širší a hlubší znalost Teigových studií a knih k teorii konstruktivismu a funkcionalismu, které vyšly v letech dvacátých a na počátku let třicátých, kdy se Teige na problematiku konstruktivismu a funkcionalismu jako vůdčí český teoretik architektonické avantgardy vyloženě koncentroval.¹⁷

V čem tedy avantgardní konstruktivistický funkcionalismus předpracoval funkcionalistickou koncepci Mukařovského ze třicátých let?

16/ Srovn. l. c., str. 24.

17/ Nelze zde všechny tyto práce citovat, není ani možno se zde blíže zabývat Teigovým dílem s mimořádně závažnou "konstruktivistickou" etapou a komponentou tohoto díla. Je nutno zde snad jen zdůraznit, že dvojpólný program poetismu a konstruktivismu je specifickým českým příspěvkem mezinárodnímu avantgardnímu hnutí. A pokud jde o onen konstruktivistický pol, který nás zde speciálně zajímá, je zde nutno uvést alespoň to, že některé své studie k problematice a teorii konstruktivismu vydal Teige knižně již v roce 1927 /srovn. K. Teige, "Stavba a básně", Praha 1927/ a že na začátku třicátých let vydal několik monografií k problematice architektury a konstruktivismu /uvádíme zde alespoň knihu "Moderní architektura v Československu", Praha 1930, a knihu "Nejmenší byt", Praha 1932/. K Teigovu dílu srovn. třísvazkový "Výbor z díla", z něhož ovšem vyšly jen svazky dva: "Svět stavby a básně", Praha 1966, a "Zápasy o smysl moderní tvorby", Praha 1969 /editoři: J. Brabec, V. Effenberger, K. Chvatík, R. Kalívoda/. Zde je možno nalézt řadu materiálů, podrobných údajů i dílčích analýz editorů, z nichž je možno

Především konstruktivismus vyhrocuje problém funkcí, rozpracovává vlastní antropologickou polohu funkcionalismu; člověk je zde mírou věcí a tedy zdrojem všech funkcí. Funkčnost je i rozhodujícím kritériem v umění a pro umění. "Funkčnost umění /nikoliv nějaká forma, obsah, tendence, pověry německé inhaltsestetiky/ je prvním a nejdůležitějším kritériem. Nebudeme tedy již napříště plýtvati marně abstraktními slovy o formě a obsahu a jejich poměru: správně postavená otázka ptá se po funkci. Namísto dosavadního uměleckého formalismu - všecko umění bylo formalistické - konstruktivistická doba funkcionalismu. Nejde jí o formy, ale o skutečnosti maximální funkčnosti. A v tomto bodě rozcházíme se nadobro s tradičními estetikami a s takzvaným uměním. ... Moderní život... vytváří své produkty nikoliv podle předpisu teorií estetických a etických, ale na míru člověka. Proti všem slohovým a estetickým měřítkům staví konstruktivismus své lidské měřítko. ...Konstruktivistům je člověk mírou všech věcí. Architektura, města, stroje, sport, to vše je podle lidského měřítko. Člověk je mírou pro všechny krejčí. Je tedy i slohovým principem veškeré architektury, neboť nejsou-li naše obydlí podstatně další součástí našeho oděvu?"¹⁸

učinit si jistý obraz o Teigově přínosu k teorii konstruktivismu a funkcionalismu v české a mezinárodní avantgardě.

18/ Srovn. K. Teige "Konstruktivismus a likvidace umění", uveřejněno v roce 1925, naposledy v K. Teige "Výbor z díla I, Svět stavby a básně", Praha 1966, odkud citujeme ze str. 135. Proložení v textu provedl K. Teige.

Právě na tyto myšlenky mohl navázat - a jak ještě uvidíme i navázal - Mukařovský při koncipování obecně funkcionalistických předpokladů své obecné estetiky.

Tím, že vyčlenil architekturu z oblasti umění a postavil ji proti umění, vyhrotil konstruktivismus zároveň problém umění a neumění a problém krásy: "Mluvíme-li o estetice stroje, nutno upozorniti, že nehodláme kázati zbožnění stroje. ... Přenášeti strojové tvary, jejichž krása je v preciznosti a funkčnosti, zevně a dekorativně do obrazů či architektur, jak se dělo kdysi v jugendstilu a děje se dodnes, je činem felešného a neuvědomělého mašinistického romantismu a základní blud.

... my konstatujeme, že kdykoli v dostane se konkrétnímu úkolu a problému dokonalého, co nejekonomičtějšího, co nejpresnějšího a nejúplnějšího naplnění a vyřešení, dospívá se bez všech vedlejších estetických zámyslů k nejčistší moderní kráse. Nelze říci, že tato krása začíná tam, kde končí dokonale naplněná účelnost; není tu prostě možné rozlišení mezi krásou a účelností tvaru. Nelze říci, že architektura začíná tam, kde končí konstrukce. Nelze to říci, protože v té chvíli, kdy dospíváme všestranné, účelné dokonalosti, dospíváme zároveň a automaticky ke kráse. "19

19/ Srovn. tamtéž, str. 139 a 140. Proložil K. Teige.

A ve studii "K teorii konstruktivismu"²⁰ precizuje Teige principy konstruktivisticko-funkcionalistické estetiky: "Namísto tradičních ideálů umělecké krásy klade konstruktivistická estetika jako požadavek maximální funkčnost, tedy princip věcné dokonalosti. Nezná krásné formy o sobě, nýbrž formy vztažné k určité funkci..., ví, že dokonale konstruovaná a maximálně fungující forma je krásná. Konstruktivismem přichází znovu k platnosti antické přesvědčení, že užitečné /= dokonalé/ jest krásné. ... Konstruktivismus chápe krásu jako epifenomén věcné a účelné dokonalosti, jenž vzbuzuje v nás pocity harmonie."²¹

20/ Uveřejněno v orgánu čl. architektů "Stavba", roč. VII, 1928. Studii zařadil pak Teige do závěru své monografie "Moderní architektura v Československu" z roku 1930. Citujeme dle K. Teige "Výbor z díla I, Svět stavby a básně", str. 365 a 366.

Je možno snad zde dodat, že tato zásadní studie byla v revui "Stavba" uveřejněna zhruba právě deset let předtím, co v tomto orgánu čl. architektů uveřejnil svou zásadní studii "K problému funkcí v architektuře" Jan Mukařovský.

21/ Hans Günther, který ve své práci "Struktur als Prozess" vyzvedl význam architektonického konstruktivismu pro genezi funkcionalismu Jana Mukařovského, postihl kriticky i vliv Teigova konceptu konstruktivismu a Teigova "harmonizačního" konceptu člověka z "poetistických" dvacátých let na formování Mukařovského uměnovědy.

Güntherova kritika onoho "harmonizačního" momentu v Mukařovského přístupu k umění /srov. "Struktur als Prozess", str. 28 - 32/ oprávněně poukazuje na jeden z důležitých otevřených a dosud zcela naujasněných problémů v Mukařovského názorovém systému. Neboť je-li harmonizační tendence v konstruktivistické teorii teigovského typu **f u n k - č n í**, je naopak v o b e c n é estetické teorii, kterou vytvořil Mukařovský, **d i s f u n k č n í**. Umění - a zejména moderní umění - vyjadřuje skutečnost v její rozporné mnohotvárnosti a ve svých konkrétních přístupech směřuje i k p a r c i á l n í v y h r o c e n o s t i. Některé Mukařovského formulace znějí však téměř klasicistně a nejsou právy "disharmonickým a parciálním obsahům", které musí implikovat obecná teorie umění.

Toto dosti důležité problematické místo v Mukařovského uměnovědné koncepci zůstalo doposud zcela bez povšimnutí, Güntherův kritický postřeh - starý již deset let - ne-

"Forma o sobě, ani krásná, ani ošklivá, je lhostejná: do-
jímá naši senzibilitu a zajímá naši vitalitu jen tenkrát, je-li
sdružena s nějakou přesnou funkcí."²²

Srovnáme-li konstruktivistickou teorii s Mukařovského es-
tetikou v jejím vrcholovém projevu, který v této chvíli ze se-
be vydala, v 3. kapitole estetické monografie z roku 1936,
shledáváme, že jak konstruktivismus, tak Mukařovský dospívají
k anihilaci krásy. Jestliže v konstruktivismu je krása pohlcena
a anulována dokonalým provedením účelné konstrukce, pak Mu-
kařovskému "se estetická hodnota rozplyne v jednotlivé hodnoty
mimoestetické a není vlastně ničím jiným než úhrnným pojmenová-
ním pro dynamickou celistvost jejich vzájemných vztahů".²³

Nicméně v tomto bodě zdánlivého splynutí nastává právě
i rozpojení, a Mukařovský vytváří zorný úhel pohledu na jevy
umění a sféru estetická, který je jeho nejvlastnějším teore-
tickým přínosem.

V rámci výkladu o této otázce je však třeba pojednat o
studii, ve které Mukařovský již zcela nepokrytě a otevřeně od-
halil "konstruktivisticko-funkcionalistické ledví" své estetic-
ké teorie a vytvořil si zároveň odrazovou základnu pro své es-
teticke-filozofické usilování období válečného.

našel odezvu.

Ačkoliv smyslem našeho výkladu není řešit tuto záleži-
tost a jde nám zde o všeobecné ujasnění geneze Mukařovského
chápání estetické funkce, upozorňujeme zde na tuto otázku,
protože jde o zásadní problém, který není vázán
na nějaký místní či časový kontext, ale je naopak zcela
obecným problémem obecné teorie
umění. A je také jedním z pozoruhodných aspektů vztah-
u konstruktivismu jakožto konkrétního avant-
gardního programového postoje k názorovému systému Jana Mu-
kařovského jakožto k obecné estetické a uměnovědné
koncepti.

22/ Srovn. l. c. (pozn. 20), str. 365 - 366, 367.

Jde o již zmíněnou studii "K problémům funkcí v architektuře", která vznikla a byla zveřejněna rok po vydání Mukařovského estetické monografie.²⁴

Tato studie, jejíž název mylí i nemylí, má zásadní význam pro vyvrácení estetické teorie Mukařovského a jeho koncepce funkcionalismu, přičemž vůbec není náhodou, že příslušné formulace, dalekosáhle přesahující rámec architektury, byly napsány právě ve studii vztahující se k architektuře a její teorii.

Především v úvodu studie formuluje Mukařovský svou funkcionalistickou koncepci způsobem, který již později nebyl překonán, a dospívá přitom k položení problému, který se stane klíčovým problémem jeho esteticko-filozofického hledání: k problému o b e c n é h o a n t r o p o l o g i c k é h o u s t r o j e n í člověka. Již o rok dříve ve své knize ve studii o normě na tento problém narazil a spokojil se tehdy ještě jen s elementárními fyzickými životními předpoklady, s krevním oběhem a dýcháním.²⁵ Nyní už se odvažuje mnohem dále a přímo již předjímá svou typologii funkcí z dob války, svůj nejfilozofičtější text vůbec, ve kterém se odvážil o konkrétní řešení problému a překonal svou skepsi k takovému počínu: "Dospěli jsme tedy ke stanovisku, z kterého se nám funkce jeví jako historicky proměnlivá struktura sil, řídících celkový postoj člověka vůči skutečnosti. Jsme zde již daleko od jedinečného vztahu mezi konkrétními věcmi a konkrétním cílem; nutno však

23/ Srovn. "Studie z estetiky", str. 51.

24/ Srovn. časopis "Stavba" roč. XIX, 1937 - 38, str. 5 - 12.
Srovn. k tomu i pozn. č. 20.

25/ Srovn. "Studie z estetiky", str. 23.

postoupit ještě k další generalizaci: netoliko jednotlivé lidské akty, ale i jednotlivé detailní funkce, jež tyto akty bezprostředně řídí, mohou být redukovány na několik nejzákladnějších směrnic, funkcí primárních, kotvících v samém antropologickém ustrojení člověka. Můžeme předpokládat, že ať jakkoliv proměnlivé jsou postoje, které člověk v nejrůznějších dobách, na nejrůznějších místech a za nejrůznějších sociálních předpokladů ke skutečnosti zaujímá, něco je jim všem společné: ve způsobu, kterým člověk na skutečnost činně reaguje a přetváří ji jako odpůrce i pomocníka v svém zápasu o existenci, uplatňuje se - třebaže v podobách bez ustání se proměňujících - několik základních směrnic, daných faktem, že psychofyzické ustrojení člověka je v nejhrubším obryse konstantní. "26

Z dalšího výkladu, který přechází již k problémům teorie architektury, se stává zřejmým, za co vděčí funkcionalistická teorie i obecná estetika na funkcionálním myšlení založená

26/ Srovn. "Studie z estetiky", kde byla tato úvaha Mukařovského naposledy přetištěna, str. 197, proložil. R. K.

Z citované pasáže je patrné, že k problému typologie funkcí, který Mukařovský řeší o čtyři léta později ve studii "Místo estetické funkce mezi ostatními" a který je především problémem obecné teorie člověka a problémem filozofickým, nebyl Mukařovský přiveden fenomenologií, nýbrž svým funkcionalistickým myšlením třicátých let. To je velice důležité vědět. Mukařovský, filozof "proti své vůli", byl dotlačen na filozofické pole kladením a řešením problémů nefilozofických - typický to případ konkrétního vědce, který je nucen a odvažuje se řešit obecné problémy své vědní disciplíny a který nemá hlubší filozofické zázemí. V případě Mukařovského k tomu přistupuje i ta okolnost, že Mukařovský nepracuje ani s Freudem či s jinou obecnou teorií člověka, že postrádá i marxistickou filozofickou antro-

právě a jediné architektuře: "Architektura je typický příklad produkce mnohofunkční, právem chápou moderní teoretikové architektury budovu jako soubor životních procesů, jejichž je dějištěm... Architektura organizuje prostor, který člověka obklopuje, jako celek..., architektura se vztahuje k člověku celému, k úhrnu jeho potřeb fyzických i duševních."²⁷ A pregnantně je vyjádřena koncepce **t o t á l n í h o f u n k - c i o n a l i s m u**, jak si dovoluujeme označit teoretický postoj Mukařovského, vyvozený z architektonického konstruktivismu v těchto větách: "Rozbor funkcí v architektuře nás tedy dovedl k závěrům, že architektura se vždy, ve všech svých podobách, dovolává **č l o v ě k a c e l é h o**, všech složek jeho existence, počínaje obecnou a společnou antropologickou základnou a konče individuem determinovaným jak společensky, tak i svou vlastní jedinečností; ... Není tu funkční jednoznačnosti..."²⁸

pologii, která neexistuje a kterou mu ani Teige, ani jeho marxističtí kritici Kalandra a Konrad nemohou nabídnout. Neboť Mukařovský byl vždy nejen instinktivně, ale i uvědoměle noetickým materialistou.

Z této situace pak plyne Mukařovského hledání, tápění a labilita při koncipování jeho typologie funkcí, jeho koncepce totálního funkcionalismu, kterou za války načrtl svou studií "Místo estetické funkce mezi ostatními", z roku 1942, která je však zároveň logickým vyústěním jeho funkcionálního myšlení druhé poloviny třicátých let.

K problematice typologie funkcí a k obecnému problému totálního funkcionalismu, který Mukařovský svou válečnou studií nastolil, srovnej mou studii "Zur Typologie der Funktionen...".

27/ Srovn. "Studie z estetiky", str. 198.

Specifickou povahu Mukařovského funkcionalismu, **pojatého a zaměřeného výlučně a n t r o p o l o g i c k o - s o c i á l - n ě**, vyzvedl již H. Günther ve své práci "Struktur als Prozess", str. 12, ad., str. 32.

28/ Srovn. l. c., 199, Proložil R. K.

K citovaným vývodům Mukařovského je vhodné a užitečné připomenout Teigovy formulace z jeho monografie "Nejmenší byt":

I pokud jde o esteticko a obecnou teorii umění, má tato stať význam zcela zásadní. Je precízně a naprosto jasně řečeno, že "funkce estetická však, ať se projeví kdykoli a kdekoli, čím silnější bude, tím více bude činit účelem věc samu, to znamená bránit jejímu praktickému užití... Estetická funkce, jakožto dialektické popření funkčnosti vůbec, tvoří protiklad ke každé funkci jednotlivě i ke každému souboru jednotlivých funkcí."²⁹

A v závěru studie pak nacházíme formulaci, kterou lze charakterizovat i jako úplné přiznání barvy jejího autora: "Teorie funkcionalismu vyslovila názor, že estetická funkce je důsledkem nerušeného působení a dokonalé koordinace funkcí ostatních. Průbojná stránka této téze byla ta, že nazírá na umělecké dílo jako na souhrn mimoestetických funkcí a příslušných k nim hodnot; toto axióma platí i pro umění jiné a pro estetickou funkci vůbec, kdekoli se vyskytuje."³⁰

"Architektonický obsah je organizace procesů životních, individuálních i kolektivních, nebo procesů výrobních /továrna/, jež se dějí v určité budově, a organizace psychických procesů člověka, pokud ovšem na ně může mít architektura budovy vliv; obsahem bytu je biologická, sociální a kulturní potřeba člověkov a, psychická a tělesná hygiena; posléze: životní tonus člověka" /proložil R. K./.

29/ Srovn. "Studie z estetiky", str. 200. Proložil R. K.

30/ Srovn. l. c., str. 203. Proložil R. K.

Avšak právě v tomto bodě provádí Mukařovského myšlení onen již zmíněný obrat, který je možno označit jako geniální.

Zatím co konstruktivistická teorie s onou typickou jednostranností a krajností avantgardního myšlení dospěla nejen k oprávněnému vyloučení architektury z oblasti umění, ale i k proklamativní negaci umění vůbec, je schopen Mukařovský logiku funkcionalismu objevně obohatit o další funkční dimenzi: estetično jako negace funkčnosti /i to je konstruktivistické!!/- nabývá samo funkce - a to funkce vlastně téměř nedozírné: je schopno tematizovat všechno to, co člověk ve své praxi bezprostředně provádí a čím žije - a ještě navíc: touto estetickou tematizací je schopno téměř neomezeně rozmnožovat a znásobovat životní obrazy, které v reálné životní praxi jsou svázány a omezeny právě touto reálnou životní praxí. V tom je obrovský praktický význam a dosah fiktivních uměleckých hodnot, o nichž Mukařovský pojednal ve 3. kapitole své estetické monografie³¹: jím propůjčil rozměry konstruktivistické axiologie a konstruktivisticky tak zničil konstruktivistické zničení umění.

Mukařovský totiž odmítá chápat krásu jako dekorum a jako metafyzickou entitu, jako formu bez účelu; v tom je stejně nekompromisní jako konstruktivismus, domýšlí však konstruktivistickou stupnici krásy a nekrásy pochopením role estetična

31/ Srovn. "Studie z estetiky", str. 45 - 46.

jako prostředku, který izolací oživuje a umocňuje svět lidských účelů, lidských hodnot a lidského snažení.

Jesliže avantgarda provedla frontální útok na umění ve jménu života, pak Mukařovský využil tohoto útoku k tomu, aby prokázal elementární smysl umění v životě a pro život.

A jestliže ruský formalismus odkryl hlavní mechanismus estetického principu, ukázal Mukařovský, jak tento mechanismus reálně funguje, tj. objasnil v základních rysech jeho funkci v komplexu životních procesů společenského člověka.

Dialektickou polaritu a totalitu umělecké výstavby a mimoestetického, mimouměleckého smyslu a dopadu uměleckého díla se Mukařovskému nepodařilo detailněji a systematicčněji popsat a vyložit.

Proto existují stále základní nejasnosti ve výkladu díla Mukařovského, způsobené ovšem i nepříznivými vnějšími okolnostmi; chybí i delší a zřetelná tradice konkrétní uměnovědné práce v duchu zásad strukturálního funkcionalismu. V tomto smyslu je estetický strukturalismus jako směr a jako badatelský program stále ještě ve stavu zrodu. Poetologie Mukařovského zatím nesrostla s jeho estetikou.

Dnes je již Mukařovského dílo rozšířeno v celém kulturním světě. Podobnou průbojnou sílu nenabyl ještě žádný výtvor novodobé české vědy.